

Catherine Géry

Oroszországban az irodalom Ezüstkora a pszichoanalízis Aranykora volna?*

Marc Bloch nyomán azt hívjuk történelemnek, amikor a jelen a múltat faggatja, pontosabban a különböző múltakat, amelyeket különböző időpontokban szintén vallatóra fognak. De mondhatjuk-e, hogy a kornevek vagy *krononímák* történelmi képeink és képzeteink legfeltűnőbb jelei (Bloch, 1993; Kalifa, 2020)? Az a történelmi pillanat, amelyik az orosz irodalomtörténetekbe a 19. század első harmadának Aranykorára (Золотой век) való utalásként Ezüstkör (Серебряный век) néven került be, olyan szimbolikus és mitologikus képzeletvilággal terhes, amelynek itt nem vizsgálom sem az eredetét, sem a különböző korokra gyakorolt hatását – mivel visszamenőleg ezeket úgy használták, hogy abból egy viszonylag bonyolult „kronológiai levelestésztá” kerekedett ki. Magam tehát a kulturális intézmények által szentesített krononímát fogom használni, azt, amit az orosz irodalmárok többsége is, hiszen csupán az elterjedtsége is szuggesztív erejét bizonyítja. Az Ezüstkorral szemben az Aranykor kifejezést mint egy sajátos kulturális komplexum jelzőjét kerülni fogom; ám hétköznapi értelmében, vagyis egy gazdag időszak szinonimájaként használom majd, amikor az általa jelzett tárgy, azaz a pszichoanalízis rendkívüli elterjedtségéről lesz szó.

Amikor azt kérdezzük, hogy az oroszországi Ezüstkör a pszichoanalízis Aranykora volt-e, ezzel mindjárt egy több mint százéves kulturális polémia közepében találjuk magunkat, minthogy Freud gondolatai Lenin és Dosztojevszkij hazájában épp annyi lelkesedést váltottak ki, mint dühödt tiltakozást. Ezt mutatja a téma két alapkönyve: Martin Miller *Freud and the Bolsheviks* (Freud és a bolsevikok, 1998)¹, és Alexandr Etkind *A lehetetlen Erőszja* (Эрос невозможного) című munkája, amely 1991-ben, azaz éppen a Szovjetunió bukásának évében jelent meg. Elisabeth Roudinesco a *Libération* számára írott cikkében elítélőleg ír ez utóbbiról, amely éppen ekkor jelent meg Franciaországban *A pszichoanalízis oroszországi története* címmel; hevesen

* Eredeti megjelenés: Catherine Géry: L'Âge d'argent de la littérature russe fut-il un âge d'or de la psychanalyse en Russie? *Modernités russes*, 2020, 19: 1-18. <https://publications-prairial.fr/modernites-russes/index.php?id=343> (A szerző engedélyével)

¹ A könyv franciául 2001-ben *Freud a szovjetek földjén* címmel jelent meg (elég ügyetlen utalásként Tintin apjára, a képregénytörténetnek arra az alakjára, akiből talán a leginkább hiányzott mindenfajta pszichológiai képesség). [A legendás képregény-sorozat, a *Tintin kalandjai* első része a *Tintin a szovjetek földjén* (1929); szerzője a belga Georges Prosper Remi, alias Hergé. (A ford.)]

bírálja „tendenciózus” megközelítését, valamint hermeneutikai és módszertani hiányosságait (Roudinesco, 1995). Ettől azonban még igaz, hogy *A lehetetlen Erósza* az első olyan összefoglaló munka, amelyet Oroszországban írt orosz szerző az orosz pszichoanalízisről – történeti szempontból, és sokáig hozzáférhetetlen levéltári anyagra támaszkodva! Ráadásul mind a mai napig a legteljesebb munka, amely az oroszországi pszichoanalízis történetét az irodalommal és az irodalomkritikával való kapcsolatában vizsgálja.

A szerző, Alexandr Etkind – Valerij Lejbinnel és Viktor Ovcsarenkóval együtt – a 20. század végi orosz „pszichoanalitikus reneszánsz” úttörőinek egyike. Attól a nagyon is érthető vágytól hajtva, hogy ellensúlyozzák azt az ötven évet, amikor Szovjet-Oroszországban a pszichoanalízist elfojtották, lábbal tiporták vagy egyszerűen eltüntették, egy, a 20. század első harmadára álmodott freudi Aranykort dicsőítettek. Munkájukat nyugati kutatók sora azzal folytatta, hogy a Szovjetunió bukása után nyomban foglalkozni kezdtek az orosz pszichoanalízis történetével. Irina Manson például az 1920-as éveket olyan időszaknak tekinti, amikor Oroszország a „Freud-sztori” virágkorát élte: a lelkesedés évei, óriási viták, új és új kísérletek” (Manson, 1991, 408). Leitmotivként olyan tények kerülnek elő újra és újra, amelyek azt hivatottak bizonyítani, hogy a freudi eszmék a századeleji Oroszországban kivételes recepcióban részesültek, azonnal meggyökereszktek – hogy ez volna az a bizonyos orosz „pszichoanalitikus járvány”, és itt Freudnak Junghoz intézett, 1912. március 12-i levelét idézi (Freud, 1975, 263). Vagy egyenesen azt iparkodtak bebizonyítani, hogy a 19. század második felének orosz írói már ekkor felfedezték a tudattalant, azaz a pszichoanalízist mint olyat (itt persze Tolsztojra és Dosztojevszkijre gondolhatunk). Ezt a gondolatot fejti ki sok angolszász kutató, így Meredith Skura a *The Literary Use of the Psychoanalytic Process* [A pszichoanalitikus folyamat irodalmi alkalmazása, Skura, 1981], vagy Louis Breger a *Dostoevsky – The Author as Psychoanalyst* [Dosztojevszkij mint analitikus, Breger, 1989] című munkájában. Franciaországban a szlavista Jacques Catteau kissé provokatívan azt mondja, hogy Freud a pszichoanalízist egyenesen a Dosztojevszkij-regényektől kapta (Catteau, 2008). Ami pedig a Tolsztoj-oeuvre-t illeti, bár Nyugaton analitikus szempontból nem foglalkoztak vele annyit, már 1911-ben magára vonta az orosz analitikus, Nyikolaj Oszipov figyelmét (Géry, 2012).

Tolsztoj és Dosztojevszkij kísérlete, illetve arra irányuló próbálkozása nyomán, hogy írásban foglalják rendszerbe az intrapszichikus konfliktusokat s találjanak számukra valamilyen narratív struktúrát, a 19. század végén számos orosz író, köztük Anton Csehovot (*Roham* – Припадок, 1888) vagy Valerij Brjuszovot (*Most, hogy fölébredtem... Egy pszichopata feljegyzései* – Теперь, – когда я проснулся... Записки психопата, 1903) lenyűgözték a majdan a pszichoanalízis területéhez tartozó olyan jelenségek, mint a szexualitás, az álmok és a „mélylélektan” – mindez még jóval azelőtt, hogy Freud munkái ismertté váltak volna. Az első, Oroszországban publikált, a tudattalannról szóló tanulmány 1875-ben jelent meg „A tudat és a lélek tudattalan jelenségei” címmel (Szmirnov, 1875). A szerző, Apollon Szmirnov filozófiatanár volt a Kazanyi Egyetemen, ahol az empirikus pszichológia angol irányzata volt az uralkodó.

Magának a pszichoanalízisnek az elismerése már 1897-ben megkezdődött: a moszkvai XII. Nemzetközi Orvostudományi Kongresszuson, ahol a bordeaux-i Albert Pitres és a neuropszichiáter Emmanuel Régis bőven merített a rögeszmék helyettesítő képzeteire vonatkozó freudi elképzelésekből (Pitres, Régis, 1897). Vajon Fjodor Szologub ismerte-e ezt az anyagot, amikor a századfordulón megírta a *Kis ördögöt* (Мелкий бес)? Mindenesetre ebben a regényben nagy meggyőző erővel szövi az irodalmi szövetbe a legfrissebb pszichiátriai megfigyeléseket, és úgy írja le hőse kórtanát, hogy az méltó egy olyan elmegyógyászhoz, aki megérezte, mekkora léptekkel fog előrehaladni az a születőben lévő tudomány, amit ma pszichoanalízisnek hívunk. Sőt, mi több: ebben a kórtanban olyan tünetek is szerepelnek, amelyek igen közel állnak azokhoz, amelyeket Freud 1911-ben a „Schreber- esetben” paranoid pszichózisként ír le (Freud, 1954; Schreber, 1975; Géry, 2007).

Ám a Zeitgeistnek, azaz az egész korban közös szellemi és kulturális légkörnek betudható egyezéseken túl annak, aki az „ezüstkori” Oroszországban „a pszichoanalízis második hazáját” akarja látni, semmiképp sem kerülheti el a figyelmét az első német nyelvű Freud művek és orosz fordításuk kvázi egyidejűsége. Oroszország ugyanis méltán büszkélkedhetik avval, hogy elsőként fordította Freudot 1904-ben – Freud neve pedig Oroszországban 1884-ben tűnik fel a kazanyi neurológiai iskola alapítójának, L. O. Darksevicznek a cikkében (Лейбин, 1994, 5). Az „Über den Traum” című rövid szöveget Freud 1901-ben publikálta Szentpéterváron, és „Az álmokról” (О сновидениях) címen jelent meg² a Brockhaus és Efron enciklopédia folyóiratának mellékleteként (Pszichológia, kriminálantropológia és hipnózis – Hírmondó; Вестник психологии, криминальной антропологии и гипнотизма, 1904). Abban az időszakban, amit a freudi pszichoanalízis oroszországi bevezetése szempontjából Viktor Ovcsarenko a felvilágosítás ((просветительский), majd az adaptálás (адаптационный) korszakának nevez, a kiadói tevékenység nagyon intenzív (Oвчаренко, 2003). 1904 és 1914 között mintegy huszonhat mű jelenik meg, ebből három az *Öt előadás a pszichoanalízisről* újrakiadása, amely 1911-ben jelenik meg először oroszul (Лейбин, 1994: 373-374).³ 1909-ben indul a Pszichoterápiai Kiskönyvtár sorozat, amelynek célja Freud-szövegek orosz nyelven való terjesztése. A következő évben pedig az orosz pszichoanalízis két atyja, Nyikolaj Oszipov és Nyikolaj Virubov elindítja a *Pszichoterápia* című folyóiratot, amelyben rendszeresen jelennek meg orosz nyelven Freud-művek, valamint Freud orosz és külföldi követőinek munkái.

A fordítói munka mellett viszonylag hamar megszületik egy „orosz pszichoanalitikus hagyomány”, amely szintén arról tanúskodik, hogy a forradalom előtti és utáni Oroszországban Freud tanai milyen kedvező fogadtatásra találtak. Ez a hagyomány a pszichoanalízis két felfogását jelenti: a klinikai gyógyítás módszerét (ez illegálisan még a sztálinizmus legsötétebb éveiben is fennmaradt), és a filozófiai-antropológiai gondolatot (ez utóbbiból lesz a *freudizmus*, *фрейдизм*), amely azonban az 1930-as évek elején megtört. Ez az „orosz hagyomány”, bár nem adott nagy nevetet, az 1930-as éveket megelőzően igen érdekes, újító munkákkal gazdagította a szakirodalmat; ilyen Sabina Spielrein (Spielrein, 1912; Cifali, 2001) vagy Tatjana

² Magyarul: *Az álmokról* (1901). Ford. Ferenczi Sándor. Budapest: Hatágú Síp, 1991. (A szerk.)

³ Magyarul: *Pszichoanalízis. Öt előadás* (1910). Ford. Ferenczi Sándor. Budapest: Kossuth, 1991. (A szerk.)

Rozental (Розенталь, 2011), az utóbbi az egyik első nő, aki Oroszországban egyszerre volt elkötelezett freudiánus, marxista és feminista; 1920-ban gyermekotthont nyitott, megelőzve Vera Schmidtet, az oroszországi pszichoanalízis másik úttörőjét.

Amint Spielrein, Rozental vagy Schmidt (a pszichoanalízis korai terjesztésének három női képviselője) elméleti és gyakorlati tevékenysége bizonyítani látszik, valóban Oroszország volt-e, ahogy Michel Aucouturier állítja, „azon országok egyike, ahol a pszichoanalízis a leggyorsabban terjedt, és a legjobb fogadtatásban részesült”? (Aucouturier, 2007, 143.) Örölnünk kellene-e Valerij Lejbinnel, mert „Franciaországban és az Egyesült Államokban – e két ország manapság a pszichoanalitikus mozgalom Mekkája – a pszichoanalitikus elmélet és gyakorlat sokkal később terjedt el, mint Oroszországban?” (Лейбин, 1994, 6.) És főként, az orosz pszichiáterek folyamatos és kitartó, népszerűséget is biztosító fordítói munkájának valóban komoly hatása volt-e a 20. század első évtizedeinek és az Ezüstkor szerzőinek gondolati és képzetrendszerére?

Azt hiszem, jogos itt felvetni egy „érthető kételyt”, mivel – ahogyan Paul Katchalov és Hervé Benhamou „A pszichoanalízis születése és újjászületése Oroszországban” című cikkükben emlékeztetnek rá –, „az oroszok akkoriban mindent lefordítottak, ami Nyugatról jött. Főleg a »Germanentumot«, ami a 19. század végi és a 20. század eleji kulturális és tudományos fejlődés fárosza volt – ahogyan ma az angolszász világ az. Ám egy dolog a fordítás, és más dolog a feldolgozás.” (Katchalov és Benhamou, 2012, 175.)

Freud ezt nagyon jól értette – 1914-ben ezt írta:

„Oroszországban a pszichoanalízis nagyon ismert volt, és nagyon elterjedt: csaknem minden írásomat lefordították oroszra, ahogyan az analízis híveinek írásait is. Ám Oroszországban az analitikus doktrínákat alig-alig értették. Az orosz orvosok mai hozadéka szinte elhanyagolható. M[osche] Wulff személyében csak Odesszának van jól képzett analitikusa.” (Freud, 1914, 277.)

Persze Freud nem ismerheti teljes egészében az orosz helyzetet (bár közelről nézi, de a nyelvet nem bírja); akár szándékosan, akár nem, olykor mégiscsak elmegy az első orosz analitikusok kiugró teljesítménye és hozadéka mellett. Ezért nem hivatkozik sehol Sabina Spielrein munkásságára, Carl Jung páciensére, aki maga is analitikus lett és 1910-től látogatta a Bécsi Pszichoanalitikus Társaság üléseit. Pedig „A pusztítás mint a keletkezés oka” (Spielrein, 1912), az ösztönök drámai kettőssége indítja részben Freudot a halálösztön elmélete felé, amit *Túl az örömelven* című művében (1920) fejt ki részletesebben. Spielrein Junggal fenntartott bonyolult kapcsolatáról, amelynek Freud közvetett tanúja volt, annyit tudunk, hogy nagyban hozzájárult az áttétel/viszonnáttétel elméletének árnyalásához. Hogy Spielrein milyen különös szerepet játszott Freud munkásságában, arról Elisabeth Roudinesco vall „Az első női pszichoanalitikusok” című cikkében (Roudinesco, 1998).

A szokásos helyreigazításokon túl, az az állítás, hogy Oroszország a pszichoanalitikai gondolkodás kivételes befogadó országa, heves ellenállásba ütközött, s ez a Szovjetunió bukása után nagy erővel tört utat magának, például Valerij Lejbin „Freud oroszúsága” (Русскость Фрейда) című 1994-es esszéjében. „Lejbin, Freud és

Oroszország: A pszichoanalízis »nem orosz« című cikkében⁴, amely a *Новая Лумепамыпа* weboldalon jelent meg 2005-ben, Oleg Akimov pamfletista hihetetlen energiával cáfolja Lejbin feltevését, mely szerint a freudi tézisek és az orosz szociokulturális tér között termékeny kölcsönhatás lett volna, levonva a konklúziót, hogy a pszichoanalízis, úgymond, egyetemesen veszélyes.

Ez a kissé szélsőséges példa mégiscsak azt bizonyítja, hogy ezen a ponton a pszichoanalízis és az „orosz gondolat” vagy „orosz eszme” (русская идея) közötti számadás a tét, vagyis a 19. századi értelmiség által felélesztett identitás- és esszencializmus-diskurzus, mely utóbbi a nemzeti sajátosság és ennek kulturális, filozófiai vagy vallási állandói köré szerveződött. A freudi pszichoanalízist, mihelyt orosz földön megjelent, a gondolkodók és az orvosok nem tudománynak tekintették, hanem az ember és a világ értelmezésrendszerének, amely Empedoklész, Platón, Nietzsche és Schopenhauer örököse.⁵ Mint az már oly sokszor előfordult az orosz kultúrában, amely, ne feledjük, leginkább fordításokból és ezek eltüntetéséből alakult ki, a tét az volt, hogy mennyire asszimilálható ez a Nyugatról importált új antropológiai fogalom-komplexum. Egyesek szerint a pszichoanalízis könnyen belesimul abba a nagy szinkretikus egészbe, ami az Ezüstkor orosz kultúrája, már csak filozófiai premisszái okán, de amiatt is, „ahogyan az embert a maga totalitásában gondolja el” (Dennes, 1992, 63). Mások szerint viszont, akik szlavofilebbek voltak, és inkább ódzkodtak elfogadni gondolat és szexualitás együttes jelenlétét, amely mégiscsak a freudi elmélet alapját képezi, a pszichoanalízis csupán egy újabb kísérlet arra, hogy apriorikon nyugvó kulturális sémákat egy Európa-centrikus kategóriákat nem tűrő orosz valóságra alkalmazzanak. Ezen a ponton Paul Katchalov és Hervé Benhamou közel áll a sajátos orosz szellemet védelmezőkhöz: szerintük Oroszország szellemi, ideológiai, szociokulturális és tudományos közegét a vallási türelmetlenség, az autentikus filozófiai és antropológiai rendszerek, a nyugatellenes szubjektum-felfogás, valamint a bizánci patrisztika öröksége határozza meg, s ez nehezítette, sőt tette egyenesen lehetetlenné a pszichoanalízis befogadását (Katchalov és Benhamou, 2012, 177-178). „A pszichoanalízis a ’20-as évek Oroszországában és a szubjektum-fogalom” című munkában Tatiana Zarubina hasonló okkal magyarázza a pszichoanalízis (nem hivatalos, de eredményes) betiltását Szovjet-Oroszországban: a „szubjektum képzeteinek összeegyeztethetlensége Oroszországban és Nyugaton” (Zarubina, 2008, 268).

Itt szeretném árnyalni ezt a kijelentést, amely, véleményem szerint nem veszi kellőképpen számításba az orosz Ezüstkor művészi kultúráját, vagyis azt, hogy micsoda intenzitással vándoroltak szövegek, magatartásformák, gondolatok Oroszország és a nyugati, zömmel francia- és németajkú világ között. Szemben azzal, amit Paul Katchalov és Hervé Benhamou gondol, ez a jelenség több, mint hagyomány. Nem véletlen, hogy a Reneszánsz fogalma többször is előkerül az Ezüstkor meghatározása kapcsán, amely az értékváltás kiemelt pillanata: régi hitek megrendülése, kulturális értékek repedezése, a pozitívizmus vége és a szubjektívizmus

⁴ Ez a cikk jön fel elsőnek, ha beírjuk oroszul Lejbin nevét és a mű címét a Google keresőprogramjába: (<http://old.newlit.ru/~akimov/001968.htm>).

⁵ A század végén ugyanez áll Valerij Lejbinre is, aki szerint Freud inkább filozófus, mint tudós, s aki azért tagadta meg filozófiai eredetét, hogy így alkossa meg az „új tudomány alapítója” imázsát.

diadala, az alkalmazott humántudományok virágzása, és egy újfajta antropológia létrehozásának kísérlete, ezúttal orosz és európai alapokon.

Az Ezüstkor irodalmi, elsősorban szimbolista körei, akik úgy törekedtek a kultúrák egyetemességére és szintézisére, hogy közben kifejezett vonzalmat éreztek a nyelvi univerzum jelenségei és a kultúra egyfajta „átmitologizálása” iránt, egyértelműen kedvező talajt jelentettek a freudi tételek befogadására; ez még akkor is igaz, ha ezek a tételek orosz közegbe kerülve veszítettek koherenciájukból, és végül egyfajta „szerszámoszláda” lett belőlük. Ez történt néhány évvel korábban egy ezekkel sokszor versengő, másfajta szabadságtörekvéssel és én-igenléssel, a Nietzsche-gondolattal (Лейбин, 1994; Эткинд, 1994). A szimbolista mozgalom kiemelkedő személyiségei, Alekszander Blok és Szergej Szolovjov például az első orosz analitikusok páciensei voltak, ami persze nyomot hagyott rajtuk, akik „életet és művet egybeolvasztani” igyekeztek (Ходасевич, 1990, 181). Emil Metner, a szimbolistákkal ápolt közeli kapcsolatáról híres Muszagétész kiadója (ő publikálja többek között Andrej Belijt, mielőtt „eltérő ideológiájuk” miatt szakítanának) az 1910-es évek végén Jung páciense lett, bár Alexandr Etkind úgy véli, hogy nem lehet kizárni egy 1914 előtti moszkvai analízist sem (Etkind, 1995, 83). Nyikolaj Jevrejnov dramaturg a freudi pszichoanalízisből táplálkozva alkotja meg az „intimista színház” (a „magáért való színház” és a színház mint terápia) módszerét, amiről *A lélek kulisszái* (В кулисах души) című, 1912-es darabja is tanúskodik: ebben a racionális Ént, az emocionális Ént és a tudattalan Ént állítja színpadra; a Prológusban egy professzor bejelenti, hogy a közönség olyan darabot fog látni, amely teljes összhangban áll a legfrissebb freudi elméletekkel, ahogyan Wilhelm Wundt és Théodule Ribot tanaival is (Закце, 2006). A „paleontológus pszichológus” Andrej Belij szerint, bár ő inkább volt az antropozófus Rudolf Steiner, mint az analitikus Sigmund Freud híve, akit olykor cianba mártott tollal gyalázott, a szimbólum olyan eszköz, amely átjárást biztosít a tudattalan és aközött, amit ő „tudat-fölöttinek” hívott (1928-as, kiadatlan előszó Kotik Latajevhez – Nivat, 1987, 111).

Bár bizonyított tény, hogy az Ezüstkor orosz irodalmi körei teljesen át voltak itatva a pszichoanalízissel, mondhatjuk-e, hogy e köröknek ugyanakkora szerepük volt Freud oroszországi terjesztésében, mint a tudományos köröknek? A vélemények ebben a kérdésben is megoszlanak. Alexandre Mikhalevitch nemmel válaszol; azt írja, hogy bár „a pszichoanalízis Franciaországba irodalmi és művészi körök közvetítésével került”, „Oroszországba épp ellenkezőleg, a freudi tanokat – többnyire Münchenben és Berlinben tanult – fiatal orvosok terjesztették” (Mikhalevitch, 1991, 399). Mint erre Mikhalevitch emlékeztet, a pszichoanalízis „kezdetektől eretnek tan volt, a paradoxonig összetett. Olyan alapítóatyák, mint Oszipov vagy Virubov az analitikus eljárást a gyógyító munka túlmotivált mozzanatának tartják [...], amit kizárólag a rögeszmés és hisztériás neurózis eseteire kellene korlátozni.” Szerinte ugyanezek az orvosok olykor hajlottak a pszichológiai redukcionizmusra (Mikhalevitch, 1992, 50).

Alexandr Etkind válasza ezzel szemben határozott igen; ő a freudi tanok és a filozófia, az irodalom és más művészeti ágak közötti különféle kölcsönhatást az orosz tudományos és kulturális hagyomány sajátosságával magyarázza, amely számára mindig is idegen volt a szakmai specializáció és a tudományágaknak a 19. századvégi Nyugatra jellemző elhatárolása (Etkind, 1995, 5-6). Ám ezt a kijelentést is árnyalni

kell, hiszen akkoriban igen kevés olyan nyugati volt, aki a pszichoanalízist az irodalmon kívül gondolta volna el, kezdve magával Freuddal.

Irodalom és pszichoanalízis közelségének egyik lényeges eleme, hogy az orosz szimbolista generáció írói elég hamar tudták, hogy az embert teljes egészében olyan elemi erők mozgatják, amelyeket nem ismer, és nem is ismerhet meg. Sokan közülük Freud felfedezéseire támaszkodnak, amikor hőseik „sötét tudatállapotairól” írnak, ösztönös, homályos és irracionális erőkről, amelyek cselekedeteiket irányítják. Alekszandr Blok, aki 1917-ben néhány hónapos analitikus kúrába kezd, egy versében azt mondja, hogy „mindegyikünkben sok olyan erő lakozik, amelyet nem ismerünk. [...] Egyelőre az ismeretlenben élünk” (Blok, 1955, 362).

Ezek az „ismeretlen erők”, amelyekről Blok beszél, és amelyek a költeményben a lélek nem sejtett szakadécai által kiváltott szorongásra utalnak, szexuális természetűek. Az Ezüstkor írói ugyanis az orosz magaskultúra egyik nagy tabuját döntik le, amikor a nemiség és ennek tilalmai felé fordulnak. Itt emlékeztetnék Vjacseszlav Ivanov költő orgiasztikus és misztikus erotizmusára, azokra a szexuális kísérletekre, amelyeket az értelmiség Pétervárott a Torid utcai híres „Toronyban” folytatott. Vagy arra, hogy mennyire lenyűgözték ugyanezen értelmiséget a különféle szekták praktikái, amelyekben a nyers erotika megnyilvánulásait látták: ilyen volt a Flagellánsok (хлысты), vagy a Kasztráltak (скопцы) szektája, amelynek a tagjai valóban kasztráltak voltak. Alekszej Remizov a *Kisördög* (Чертик, 1907) című novellájában megidézi a Flagellánsok erotikus praktikáit, ahogy Andrej Belij is az *Ezüstgalamb* (Серебряный голубь, 1909) című híres regényében, amely egészében úgy olvasható, mint egy erotikus-misztikus, barbár és pogány eposz.

Vaszilij Rozanov személyében a szexualitásnak van főpárja is; ő 1911-ben *A holdfény férfijai. A krisztianizmus metafizikája* (Люди лунного света. Метафизика христианства) című művében ezt írta, s bizony egyetlen analitikus sem cáfolta meg: „És még akkor is, amikor szándékosan a szexualitáson kívül teszünk, gondolunk, akarunk vagy tervezünk valamit, amikor valami antiszexuálisba fogunk, »szellemileg« ez akkor is szexuális, de annyira becsomagolt és átalakított szexualitás, hogy nem ismerjük fel az ábrázatát” (Rozanov, 1913, 73-74).

Nem lehet nem látni, hogy bár a pszichoanalízist meghonosító orosz orvosok gyakran bizalmatlanok voltak a freudi pánszexualizmussal szemben (a gyermekkori szexualitás vagy a neurózisok szexuális kóroktanának kérdéseivel szemben határozott fenntartásokat fogalmaztak meg), ez az írók és a filozófusok számára nem jelentett akadályt. Az addig tabuként kezelt szexualitás területének sokarcú feltárása nyomja rá bélyegét Fjodor Szologub munkásságára is, akinek kisszerű Démonja nem csupán egy mentális betegség csodálatos irodalmi feldolgozása, de a szexuális perverziók valóságos kézikönyve is. Vagy említhetjük Leonyid Andrejevet, Mihail Arcibasevet. Vagy akiket a mai olvasók kevésbé ismernek, ám a maguk korában nagyon híresek voltak: Anasztaszja Verbickaja, akinek *A boldogság kulcsa* (Ключи счастья) című műve 1909-ben szenzációszámba ment, Ligyija Zinovjeva-Annibal a maga *Harminchárom szörnyével* (Тридцать три урода), amely egy 1907-ben íródott lesbikus regény, megjelenésekor a cenzúrától meg is kapta a magáét; Jevdokija Nagrodszkaja és erotikus regénye, a *Dionüszosz haragja* (Гнев Диониса, 1910) vagy

Anna Mar, akinek szadomazochista prózája, az 1916-os *Nő a kereszten* (Женщина на кресте) meglehetősen botrányt váltott ki. Az Anna Mar írói név a buddhizmus egyik rosszindulatú istennőjére utal, a Mára nevű kísértő szellemre, akinek három lánya a vágyat és a szexuális ösztönöket testesíti meg: a Paráznaságot, a Szenvedélyt és az Élvezetet.

Az, hogy a szexuális emancipáció irodalma magával hozza a nőknek az orosz irodalom világába való látványos belépését, nyilvánvalóan nem a véletlen műve. Oroszországban a nők súlya egy másik területen is érzékelhető volt, nevezetesen az irodalom és a pszichoanalízis közvetett vagy közvetlen találkozásában, azaz az irodalmi szövegek pszichoanalitikus olvasatában. Gondoljunk csak Tatjana Rozental „Szenvedés és alkotás Dosztojevszkijnél” című 1920-as esszéjére, arra a pszichológiai tanulmányra, amely a később rendkívüli népszerűsége miatt a „Dosztojevszkij és az apagyilkosság” (1928) című Freud-tanulmány elődjének tekinthető.⁶

Oroszországban a pszichoanalízis terén a szöveghagyományozás mint az irodalomra alkalmazott hermeneutikai módszer nagy becsben áll. Az 1910-1930 közötti évek fontosabb tanulmányai kapcsán idézhetjük Natalja Prohorovát (Прохорова, 2001, 2010)⁷, Tatjana Rozental vagy Anna Kasina-Jevrejnova tanulmányát Dosztojevszkijről (Розенталь, 1920; Кашина-Еврейнова, 1923), Nyikolaj Oszipovét Tolsztojról (Осипов, 1911; 1913; 2011), Ivan Jermakovét Gogolról és Puskinről (Ермаков, 1999) vagy Vladiszlav Hodaszevicset Belijről (Ходасевич, 1939; 2004). A szimbolista költő Hodaszevic által az emigrációban írt és Ablehov–Letajev–Korobkin címen megjelent esszéről Alexandr Etkind azt írja, hogy ez „Freud Dosztojevszkij-elemzésének közvetlen hatása alatt” született, „még hozzá úgy, hogy az orosz költő soha nem említi a bécsi analitikust”. „Belij fő mozgatórugója, ahogy Dosztojevszkijé is, az apagyilkosság vágya, a velejáró büntület és egyfajta büntetésvágy, fájdalmas érzelmeinek a többiekre, az Államra és az egész világra való átvitele.” (Etkind, 1995, 98.)

Hodaszevic (1927) elsőként vette észre az Andrej Belij-regények pszichoanalitikus vonatkozását, úgy véli, ezek a regények „ödipuszi sorozatot” alkotnak, a szereplők a szerző pszichológiai fejlődésének egy-egy hiposztázisát alkotják. Talán nem tévedés azt gondolni, hogy Belij a „Dosztojevszkij és az apagyilkosság”-on kívül olvashatta Jolan Neufeld „Dosztojevszkij. Pszichoanalitikus esszé Sigmund Freud professzor szerkesztésében” című 1923-as művét is. Az esszé Dosztojevszkij művét és személyiségét teljes egészében az Ödipusz-komplexumból vezeti le (Нейфельд, 1923).

⁶ 1906-ban, amikor Rozental Zürichben folytat orvosi tanulmányokat (ahogyan öelötte az első orosz orvosnő Szuszlova is), rátalál az álommagyarázatokra. Miután Svájcban megszerzi pszichiátriai doktori fokozatát, Bécsbe megy, ahol 1911-ben a Bécsi Pszichoanalitikus Társaság (Wiener Psychoanalytische Vereinigung) tagja lesz, és részt vesz a Társaság híres szerdai ülésein. 1914-ben visszamegy Szentpétervárra, és minden energiáját arra fordítja, hogy meggyőzze Behtyerevet, a Pszichoneurológiai Intézet vezetőjét, hogy vezesse be és fejlessze a pszichoanalízist Oroszországban; főként az oktatás és a gyermekanalízis terén volt tevékeny.

⁷ Natalja Prohorova 2003-ban a Lomonoszov Egyetemen egy sajnós nem publikált doktori disszertációt védett meg az alábbi címmel: *A pszichoanalízis hatása az 1920-as évek orosz irodalomkritikájára és irodalomelméletére* (Влияние психоанализа на русское литературоведение и литературную критику 1920-х годов).

Végül jegyezzük meg, hogy Andrej Belij 1919-es *Kotik Latajev* című művével az első szerző az orosz irodalomban, aki az érzékelés, a félelmek és a gyermeki fantáziák világát ábrázolja, a verbalitás és a strukturált nyelv előtti világot. A tudat előzményeinek vad tájak formájában történő ábrázolásával, amelyeket állatokká és mitikus alakokká változott szereplők népesítenek be, ez a prózavers nem egyszerűen a szimbolista költészet betetőzése, hanem egy nyelv előtti tapasztalat rekonstrukciójára tett kísérlet is. Osztozik a pszichoanalízissel abban, hogy felszámolja az időrendiséget, visszatér az „én” forrásához és ennek archaikus rétegeihez, ugyanazt az asszociációs módszert alkalmazza (hang- vagy képi megfelelések), és dolgozik az álmokkal és a tudattalan működésekkel (Levina-Parker, 2002). Mindezt úgy, hogy soha nem tagadta Freud iránt táplált gyűlöletét; Nina Berberova szerint Belij hallott Freudról, de soha nem olvasta. Alexandr Etkind úgy véli, „a pszichoanalízis jelentős, bár alig látható szerepet játszott abban, hogy a szimbolista mozgalom kettéhasadt antropozófusokra (Belij) és Freud-hívekre (Metner, Iljin)” (Etkind, 1995, 92-93). Belijnél azonban a pszichoanalízis tagadása a pszichoanalízis eljárásainak ismétlődő használatával jár együtt. Ugyanezt az alakzatot látjuk – bár más okoknál fogva – húsz évvel később Mihail Zoscenko pszichoanalitikus önéletrajzában. Még a kezdetek előtt megjelenik egy olyan szöveg, amely teljességgel a freudi elméletek elvetése és ugyanezen szövegek teljes elfogadása közötti feszültségre épül (Géry, 2006).

E viszonylag bizonytalan és roppant változatos „korszak-rendszer”, az Ezüstkori íróinak Freud-recepciója tehát inkább a (gyakran látszólagos, sőt konfliktussal teli) beolvasztás vagy alkalmazkodás kérdése volt, mint az elsajátítás és asszimilálásé. Bár feltétlenül találunk az orosz szimbolizmus és a freudi pszichoanalízis között közös célokat és közös tárgyat (vagyis módszert), és bár a pszichoanalízissel legnyíltabban ellenséges szimbolista szerző egyszersmind Oroszország „legfreudianusabb” szerzője, ami önmagában is beszédes – mégis, egy sor konkrétum cáfolja azt az elgondolást, miszerint az orosz irodalom és a pszichoanalízis közötti kapcsolat a 20. század elején az aranykorát élte volna. Először is, Vladiszlav Hodaszevics igen jelentős kivételével, a pszichoanalízist orvosok, nagyon ritkán irodalomkritikusok, írók azonban soha nem tekintették irodalmi szöveg vonatkozásában hermeneutikai módszernek. Másrészt különféle nyugati szerzőknél a pszichoanalízist gyakran egy innen-onnan vett heterogén fogalmakkal dolgozó zavaros komplexum szívta föl; így történhetett, hogy Freudtól kölcsönzött elgondolások Nietzschétől, Steinertől, Bergsontól eredő gondolatokkal keverednek. Végül, talán a legfontosabb, hogy Freudra történő közvetlen utalásokat nem is találunk az orosz szimbolisták vagy Ezüstkori-beli követőik írásaiban, kivéve, mint Andrej Belij esetében, negatív előjellel. Az akkulturáció jelensége, amely persze kétségtelen, az elutasítás, sőt tagadás különös jelenségével párosult, ami mostanáig kérdéseket vet fel. Az 1930-as évek elején egy másik, sokkal radikálisabb elutasítás következett, és a pszichoanalízis szinte teljesen eltűnt Szovjet-Oroszország szellemi, irodalmi, orvosi térképéről, ami valóságos Vaskorszakot jelentett az irányzat számára.

Horváth Ágnes fordítása

Felhasznált irodalom

- Aucouturier, Michel (2007). Le cercle de Bakhtine et la psychanalyse. *Slavica Occitania*, 25: 143-161.
- Bloch, Marc (1993). *A történelem védelmében. Válogatott művek.* Vál., bev., jegyz. Kosáry Domokos, ford. Kosáry Domokos, Makkai László, Pataki Pál. Budapest: Gondolat, 1974.
- Breger, Louis (1989). *Dostoevsky: The Author as Psychoanalyst.* New York: New York University Press.
- Catteau, Jacques (2008). Un dossier controversé: le cas Dostoïevski par Freud. *Slavica Occitania*, 18: 153-176.
- Cifali, Mireille (2001). Sabina Spielrein: a woman psychoanalyst: another picture. *Journal of Analytical Psychology*, 46(1): 129-138.
- Dennes, Maryse (1992). Échos de la psychanalyse dans les Voprosy Filosofii (1985-1989). In: *Psychanalyse en Russie* (54-68). Sous la dir. de M. Bertrand. Paris: L'Harmattan.
- Etkind, Alexandr (1995). *A lehetetlen Erőszja. A pszichoanalízis története Oroszországban.* Ford. Bratka László, Kiss Ilona, M. Nagy Miklós, Szőke Katalin. Budapest: Európa, 1999.
- Freud, Sigmund (1914). A pszichoanalitikai mozgalom történetéhez. Ford. Dukes Géza. In: *Sigmund Freud Művei I. Önéletrajzi írások* (65-117). Budapest: Cserépfalvi, 1993.
- Freud, Sigmund (1911). Pszichoanalitikus megjegyzések egy önéletrajzilag leírt paranoia-esethez (Dementia paranoides). Az úgynevezett „Schreber-eset”. Ford. Paneth Gábor. In: *Sigmund Freud Művei II. A Patkányember* (277-340). Budapest: Cserépfalvi, 1993.
- Freud, Sigmund – Jung, Carl Gustav (1975). *Correspondance*, vol. 2. Paris: Gallimard.
- Géry, Catherine (2006). Entre Nietzsche et Freud: Avant le lever du soleil de M. Zochtchenko. In: *Affinités électives: les littératures de langue russe et allemande* (167-177). Sous la dir. de Kerstin Hausbei et Stéphane Gödicke. Paris: Presses de la Sorbonne nouvelle.
- Géry, Catherine (2007). Une histoire de la folie à l'Âge d'argent (le Démon mesquin de Sologub). *Modernités russes*, 7: *L'Âge d'argent dans la culture russe* (279-290). Sous la dir. de Jean-Claude Lanne. Lyon: Université de Lyon 3.
- Géry, Catherine (2012). Natacha, Kitty et Lev Nikolaevitch sur le divan d'Ossipov ou les destinées psychanalytiques de l'œuvre de Tolstoï dans la Russie des années 1910. In: *Un autre Tolstoï* (229-240). Sous la dir. de Catherine Depretto. Paris: Institut d'études slaves.
- Kalifa, Dominique (éd.). (2020). *Les noms d'époque. De « Restauration » à « années de plomb ».* Paris: Gallimard.

- Katchalov, Paul – Benhamou, Hervé (2012). Naissance et renaissance de la psychanalyse en Russie. *Perspectives Psychiatriques*, 51(2): 175-181.
- Levina Parker, Masha (2002). Роман со словом. Повесть Котик Летаев Андрея Белого. *Revue des études slaves*, 74(2-3): 517-530.
- Manson Irina (1991). Comment dit-on « psychanalyse » en russe? *Revue internationale d'histoire de la psychanalyse*, 4: 404-423.
- Mikhalevitch, Alexandre (1991). L'âge d'argent de la psychanalyse russe. Les premières traductions de Freud en Russie prérévolutionnaire (1904-1914). *Revue internationale d'histoire de la psychanalyse*, 4: 399-406.
- Mikhalevitch, Alexandre (1992). Une renaissance laborieuse: mutation dans le discours post-stalinien consacré à la psychanalyse. In: *Psychanalyse en Russie*. Sous la dir. de Michèle Bertrand. Paris: L'Harmattan.
- Miller, Martin (2001). *Freud au pays des Soviets*. Paris: Seuil.
- Nivat Georges (1987). Andreï Biély. In: *Histoire de la littérature russe. Le XXe siècle. L'âge d'argent*. Sous la dir. d'E. Etkind, G. Nivat, I. Serman. Paris: Fayard.
- Pitres, Albert – Régis, Emmanuel (1897). *Séméiologie des obsessions et des idées fixes. Rapport du XIIe Congrès international de médecine à Moscou*. Bordeaux: G. Dounouilhou, imprimeur de la faculté de médecine.
- Roudinesco, Elisabeth (1995). Sigmund au pays des Soviets. *Libération*, 9 novembre. https://www.liberation.fr/livres/1995/11/09/sigmund-au-pays-des-soviets-un-essai-de-peter-gay-sur-les-fantasmes-provoques-par-quelques-lettres-d_150234/
- Roudinesco, Elisabeth (1998). Les premières femmes psychanalystes. *Mil Neuf Cent. Revue d'histoire intellectuelle*, 16: 27-41. https://www.persee.fr/doc/mcm_1146-1225_1998_num_16_1_1182
- Schreber, D. P. (1975). *Mémoires d'un névropathe*. Paris: Seuil.
- Skura Meredith (1981). *The Literary Use of the Psychoanalytic Process*. New Haven: Yale University Press.
- Spielrein, Sabina (1912). A pusztítás mint a keletkezés oka. Ford. Molnár Emese és Malomsoky Ildikó. *Thalassa*, 2008, 19(3): 13-51. [http://imago.mtapi.hu/a_folyoirat/e_szovegek/pdf/\(19\)2008_3/13-51_S-Spielrein_Pusztitas_es_keletkezés.pdf](http://imago.mtapi.hu/a_folyoirat/e_szovegek/pdf/(19)2008_3/13-51_S-Spielrein_Pusztitas_es_keletkezés.pdf)
- Zarubina, Tatiana (2008). La psychanalyse en Russie dans les années 1920 et la notion de Sujet. *Cahiers de l'ILSL*, 24: 267-280.
- Блок, Александр (1913). *Есть игра: осторожно войти... Стихотворения*. Ленинград: Советский писатель, 1955.
- Ермаков, Иван (1923). *Психоанализ литературы: Пушкин, Гоголь, Достоевский*. Москва: НЛО, 1999.
- Кашина-Евреинова, Анна (1923). *Подполье гения Достоевского (сексуальные источники творчества Достоевского)*. Санкт-Петербург: Третья стража.

- Лейбин, Валерий (1988). Из истории возникновения психоанализа (письмо З. Фрейда В. Флиссеу). *Вопросы философии*, 4: 104-117.
- Лейбин, В. М. (1994). Истории психоанализа в России. In: *Зигмунд Фрейд: психоанализ и русская мысль* (3-14). Сост. В. М. Лейбин. Москва: Республика.
- Нейфельд, Иолан (1923). Достоевский. Психоаналитический очерк под редакцией проф. З. Фрейда. In: Пер. Я. Друскина, *Зигмунд Фрейд: психоанализ и русская мысль* (52-88). Сост. В. М. Лейбин. Москва: Республика, 1994.
- Осипов, Николай (1911). Психотерапия в литературных произведениях Л. Н. Толстого (Отрывок из работы Толстой и медицин). *Психотерапия*, 1: 1-21.
- Осипов, Н. (1913). “Записки сумасшедшего”, незаконченное произведение Л. Н. Толстого (К вопросу об эмоции боязни). *Психотерапия*, 3: <https://www.psychol-ok.ru/lib/osipov/zsnpt/zsnpt.html>
- Осипов, Н. (1923). *Детские воспоминания Толстого. Вклад в теорию либидо Фрейда*. Москва: Эрго, 2011.
- Овчаренко, Виктор (1996). История российского психоанализа и проблемы ее периодизации. *Архетип*, 3-4: 145-150.
- Овчаренко, В. (2003). Первое столетие российского психоанализа. *Психоаналитический вестник*, 11: 39-59.
- Прохорова, Н. (2001). Психоанализ в русском литературоведении первых десятилетий XX века. Введение в проблему. In: *Некалендарный XX век* (61-71). Великий Новгород: НГУ.
- Прохорова, Наталья (2010). Литературоведческая деятельность Н. Е. Осипова (к истории русского психоаналитического литературоведения). *Вопросы литературы*, 2: 111-136.
- Розанов, Василий (1913). *Люди лунного света. Метафизика христианства*. Санкт-Петербург: тип. товарищества А. С. Суворина.
- Розенталь, Татьяна (1920). *Страдание и творчество Достоевского: психогенетическое исследование*. Москва: Эрго, 2011.
- Зассе, Сильвия (2006). “Мнимый здоровый”. Театротерапия Николай Евреинова в контексте театральной эстетики воздействия. In: *Русская литература и медицина: Тело, предписания, социальная практика* (209-220). Под ред. К. Богданова, Ю. Мурашова, Р. Николози. Москва: Новое издательство.
- Смирнов, Аполлон (1875). *О сознании и бессознательных духовных явлениях*. Казань: Университетская типография.
- Ходасевич, Владислав (1990). Некрополь (1934-1939). In: *Серебряный век. Мемуары* (177-227). Сост. Т. Дубинская-Джалилова. Москва: Известия.
- Ходасевич, Владислав (1927). Аблеуховы–Летаевы–Коробкины. In: *Андрей Белый: pro et contra* (732-752). Санкт-Петербург: РХГИ, 2004.

Эткинд, Александр (1994). Вячеслав Иванов и психоанализ. *Cahiers du monde russe*, 35(1-2): 225-234.